

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה כח: טעויות בברכה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כח: טעויות בברכה

רקע

סוגייתנו עוסקת בשלושה נושאים שונים בנוסח הברכה: א. החלפת ברכות - דין המברך ברכה אחרת ממה שתיקנו חכמים על מה שאוכל. ב. שינוי מנוסח הברכה. ג. חיוב הזכרת שם ומלכות בברכה. בנושא השני עסקנו בפרק ראשון, וכעת נעסוק בנושאים הנותרים.

מקורות

א. גמ' מ: "ועל כולן אם אמר שהכל וכו'... שמך ומלכותך עליו"

ב. החלפת ברכות

רא"ה ד"ה ועל כולן אם אמר

תוס' יב. ד"ה לא, "ומיהו היה אומר ר"ח... יכול לחזור בו", וגליון הש"ס על אתר

רמב"ם הל' ברכות פ"ח ה"י [עיין כסף משנה המביא שתי גרסאות הפוכות בדברי הרמב"ם]

ג. שו"ע סי' רו סע' א-ב, ומשנה ברורה

סי' רח סע' טו, משנה ברורה סק"ע ושער הציון אות סז

סי' קסז סע' י, משנה ברורה וביאור הלכה ד"ה במקום

ד. חיוב הזכרת שם ומלכות

תוס' ד"ה אמר

שלטי הגבורים כח: אות ב

רמב"ם הל' ברכות פ"א ה"ו

ה. שו"ע סי' ריד, ומשנה ברורה

רא"ה ד"ה ועל כולן

ועל כולן אם אמר שהכל יצא, איתמר רב הונא אמר חוץ מן הפת ומן היין, ורבי יוחנן אמר אפילו פת ויין. והלכתא כרבי יוחנן. פירוש, וכיון דכן דשמעינן דיוצא הוא במברך על היין ברכה אחרת, ושמעינן מינה דהוא הדין במברך עליו בורא פרי העץ, ומינה דהוא הדין נמי במברך עליו בורא פרי האדמה, שהרי בברכתו המיוחדת לו מזכיר בה לשון פרי דאמר בורא פרי הגפן, וכיון דכן הוא הדין לבורא פרי האדמה דארעא עקר והכל בכל. אבל לענין פת מסתברא דלא, דלחם כתיב בתורה, וכן כל שברכתו בורא מיני מזונות מסתברא דלא נפקי בברכה דאית ביה לישנא דפירי.

הסבר הסוגיה

בירך על פירות האילן בורא פרי העץ יצא... ועל כולם אם אמר שהכל נהיה בדברו

[משנה מ:]

יצא.

אתמר, רב הונא אמר: חוץ מן הפת ומן היין, ורבי יוחנן: אמר אפילו פת ויין. [גמ' מ:]

המשנה אומרת שהטועה ומברך "בורא פרי האדמה" על פירות האילן וכן המברך "שהכל" על פירות וירקות יוצא ידי חובתו, אך המברך "בורא פרי העץ" על פירות האדמה אינו יוצא ידי חובתו. דין המשנה מובן, "שהכל" ו"בורא פרי האדמה" הן ברכות כלליות יותר מ"בורא פרי העץ", וכיוון שהפרט נכלל בכלל, המברך ברכה כללית יוצא ידי חובת הברכה הפרטית.

נחלקו האמוראים אם ניתן ליישם דין זה גם על פת ויין. רבי יוחנן סובר שברכת "שהכל" פוטרת בדיעבד גם פת ויין, ורב הונא סובר שאינה פותרתם. נראה להסביר שרב הונא סובר שיש חילוק בין "ברכה פרטית" לבין "ברכה ייחודית". "בורא פרי האדמה", "בורא פרי העץ" וכנראה גם "בורא מיני מזונות", הן ברכות פרטיות, ובדיעבד ברכה כללית יכולה להחליפן. "המוציא לחם מן הארץ" ו"בורא פרי הגפן" הן ברכות ייחודיות, שתיקנו חכמים מפני חשיבות הפת והיין, ומפני חשיבות זו הם אינם נפטרים בברכה הכללית שאינה מעידה על ייחודם. רב הונא סובר שדין המברך ברכה כללית במקום ברכה ייחודית דומה לדין משנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה, שלר' יוסי אינו יוצא ידי חובתו¹.

להלכה, פוסקים הראשונים [רי"ף כח:; תוס' ד"ה ורבי ועוד] כרבי יוחנן, מפני שהלכה כרבי יוחנן במחלוקותיו עם רב, וכל שכן שהלכה כמותו כשהוא חולק על רב הונא שהוא תלמידו של רב.

נחלקו הראשונים אם המברך "בורא פרי העץ" על היין יוצא ידי חובתו. הרא"ה [ד"ה ועל כולן] אומר שכן, מתוס' [יב. ד"ה לא, וכך מדייק רע"א (בגליון הש"ס)] משמע שלא. שיטת התוס' צריכה תלמוד מדוע יוצאים ידי חובה בברכת "שהכל" ואין יוצאים ידי חובה בברכת "בורא פרי העץ"?²

הרא"ה החולק על התוס' ב"בורא פרי הגפן", מודה במאכלים שברכתם הראויה היא "המוציא" או "בורא מיני מזונות", שברכת "בורא פרי האדמה" אינה פותרתם. הרא"ה כותב: "אבל לענין פת מסתברא דלא [יוצא ב"בורא פרי האדמה"] דלחם כתיב בתורה, וכן כל שברכתו בורא מיני מזונות מסתברא דלא נפקי בברכה דאית ביה לישנא דפירי"³. לחם ומיני

¹ בהוה אמינא סברה הגמ' שהשוואה בין מברך ברכה כללית במקום ברכה ייחודית לבין משנה מטבע שטבעו חכמים בברכה היא השוואה מוחלטת, ולכן דינו של רב הונא תלוי במחלוקת התנאים. למסקנה אומרת הגמ' שדין המברך ברכה כללית במקום ברכה ייחודית חמור יותר, וגם רבי מאיר מודה שבשינוי מטבע זה אינו יוצא ידי חובתו. החילוק בין ברכה פרטית לבין ברכה ייחודית מתרץ את שאלת התוס' [ד"ה נימא] כיצד הגמ' בהוה אמינא משווה בין דינו של רב הונא לבין דין משנה ממטבע שטבעו חכמים, והרי רב הונא מודה שהמברך "בורא פרי האדמה" על פירות האילן יוצא ידי חובתו למרות שהוא משנה ממטבע שטבעו חכמים.

² ניתן להסביר את שיטת התוס' בשתי דרכים שלשתיהן חסרונות: א. תוס' סוברים שכיוון שהיין השתנה הוא אינו מוגדר יותר כפרי העץ [אמנם שמן מוגדר כפרי העץ אבל אין שזכה לברכה ייחודית הופקע משם פרי העץ. סברא זו קשה, כיוון שהחילוק בין יין לבין שמן אינו ברור]. ב. תוס' סוברים שהעיקרון של רב הונא שברכה כללית אינה פותרת ברכה ייחודית נפסק להלכה, ולכן "בורא פרי העץ" אינו פותר ברכת "בורא פרי הגפן", אך "שהכל" פותר ברכת היין מפני שהיא ברכה כללית על הנאה. לקמן סוגיה כט עמ' 123 נרחיב בהסבר ייחודיות ברכת "שהכל".

³ עיין בריטב"א [ד"ה ועל כולם] נימוקים נוספים.

מזונות שונים מיינן, יין הוא פרי הגפן, ולכן ברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה" כוללות אותו ומוציאות את המברך ידי חובתו, לחם ומיני מזונות אינם פרי ולכן ברכת "בורא פרי האדמה" אינה כוללת אותם, והמברך כך אינו יוצא ידי חובתו.

מדברי הפוסקים מתחדשים שני כללים נוספים בגדרי טעות בברכות. הביאור הלכה [סי' קסז סע' י ד"ה במקום] מביא את שיטת אליה רבה בשם הדרישה, שברכת בורא מיני מזונות היא ברכה כללית ופוטרת כל מילי דמיזון זיין, זאת אומרת שהיא פוטרת הכל חוץ ממים ומלח. הבנה זו מבוססת על כך שבלשון התורה כל מאכל חוץ ממלח ומים נקרא "מזון" [דין זה נפסק בחיי אדם (כלל נח סע' ג) ועיין בנשמת אדם (סי' ב) המסבירו באריכות. גם הכסף משנה (פ"ד ה"ו) מעלה אפשרות שברכת "בורא מיני מזונות" פוטרת גם תבשילים].

המגן אברהם [סי' רו סק"א, מובא במשנה ברורה סק"ג] פוסק שאם בירך "בורא פרי העץ" על פירות הגדלים על העץ ושברכתם הראויה היא "בורא פרי האדמה" משום שלא נגמר הפרי או שאינם עיקר הפרי, יצא. וכן מוסיף הפנים מאירות [במשנה ברורה ס"ס], שאם בירך "בורא פרי האדמה" על ירק חי שטוב יותר לאוכלו מבושל - יצא, למרות שברכתו הראויה היא "שהכל". אבן העזר ומאמר מרדכי [מובאים בשער הצינן אות א] חולקים על המגן אברהם. נראה להסביר שמחלוקתם נובעת מהבנת הדין שאין מברכים על הפירות הללו את ברכתם המקורית. אבן העזר ומאמר מרדכי סוברים שכיוון שהפרי לא נגמר או שהוא אינו עיקר פרי העץ, מופקע ממנו שם "פרי העץ", ולכן אף בדיעבד אינו יוצא ידי חובתו ב"בורא פרי העץ". המגן אברהם סובר שיש להם שם "פרי העץ", ורק מפני שאינם פירות חשובים תיקנו חכמים "להוריד" אותם לברכת "בורא פרי האדמה", ולכן בדיעבד יוצא ידי חובתו ב"בורא פרי העץ".

אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה, ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה. [גמ' מ:]

למרות שניסוח הברכה אינו מעכב לשיטת רבי מאיר, הזכרת שם ה' - לשיטת רב, והזכרת מלכות - לשיטת רבי יוחנן, חיוניות לברכה, והמשמטן צריך לחזור ולברך. הרי"ף [כח:] פוסק כרבי יוחנן. תוס' ר' יהודה החסיד [ד"ה אמר] מסתפק אם לפסוק כרב, כיוון שאביי מדייק מהברייתא כדבריו. השלטי גבורים [כח: אות ב] מביא מחלוקת אם חייבים לומר "מלך העולם" או שבדיעבד מספיק לומר "מלך".

מחלוקת האמוראים היא בצורת הזכרת השם המעכבת את הברכה, רב סובר שחובה להזכיר את השם ותו לא, ור' יוחנן סובר שיש חובה להזכיר גם את מלכות ה' בעולם. למרות שר' יוחנן משתמש לגבי הזכרת מלכות באותו הנוסח שרב משתמש בו לגבי הזכרת השם [אינה ברכה], נראה שחיוב הזכרת מלכות ה' אינו דומה לחיוב הזכרת שם ה'. "ה" הוא שם, ו"מלך העולם" הוא תואר. לא ניתן לברך ללא אמירה ברורה מיהו המתברך, אף שהכינוי שבו אנו מזכירים את ה' אינו משמעותי, וניתן להזכירו גם בלשון "רחמנא". לעומת זאת,

הרי שבאופן עקרוני ניתן לברך ללא תארי המתברך, אלא שמאחר שהברכות מתארות את מלכות ה' בעולם, תיקנו חכמים שנזכיר את מלכות ה' בעולם בכל הברכות.

הבחנה זו מסבירה את נוסחי הברכות. ברכה ארוכה פותחת בשם ומלכות ומסתיימת בהזכרת השם בלבד. ברכה ללא הזכרת השם אינה ברכה, ולכן גם בפתיחה וגם בחתימה חובה להזכיר את שם ה'. הזכרת המלכות היא דרישה של חכמים להזכיר את מלכות ה' בעולם, וכיוון שהזכרנו מלכות זו בפתיחה לברכה אין צורך לחזור עליה בחתימתה.

ברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך וממילא אין בה מלכות. הברכות הסמוכות זו לזו מהוות יחידה אחת, וכיוון שהזכרנו את מלכות ה' בתחילת היחידה אין צורך לחזור ולהזכיר את מלכות ה' בכל ברכה וברכה.

התוס' [ד"ה אמר] וראשונים נוספים דנים מדוע אין הזכרת מלכות בברכות תפילת עמידה. ניתן לשאול שאלה זו גם על ברכת "א-להי נשמה", ברכת הגשמים, תפילת הדרך ותפילה קצרה.

תוס' [ד"ה אמר] מסבירים, שאין אומרים "מלך העולם" בתפילת שמונה עשרה אבל יש מלכות חילופית. "א-להי אברהם" משמש כהזכרת מלכות. כיוון שאברהם המליך את הקב"ה על כל העולם, הרי זו כהזכרת מלכות. מרש"י [כא. ד"ה דלית] משמע, שרק בברכות צריך מלכות, אבל בתפילה אין מלכות כיוון שתפילה אינה זקוקה למלכות. נראה להסביר שיטה זו על פי יסוד שראינו כמה וכמה פעמים. תפילה שונה מברכה בכך שבתפילה אדם עומד לפני ה' ומדבר עמו, כביכול, כדבר איש עם רעהו. כיוון שאדם עומד ומדבר עם הקב"ה התפילה כולה מנוסחת בלשון נוכח, ולכן אין בתפילה מלכות. הסבר זה מסביר גם מדוע אין מלכות בתפילה קצרה.

הראשונים [תוס' מו. ד"ה כל; פסחים קד: ד"ה כל, רשב"א יא. ד"ה אחת, רא"ה מו: ד"ה והטוב והמטיב, ועוד רבים] דנים מדוע "א-להי נשמה", ברכת הגשמים, תפילת הדרך ותפילה קצרה אינן פותחות בברוך, ואחד מההסברים שהם נותנים לשאלה זו מתרץ גם את השאלה מדוע אין בהן מלכות. תוס' [בפסחים] מסבירים ש"א-להי נשמה" אינה ברכה "אלא שבח ותפילה בעלמא", הרא"ה אומר סברא זו גם לגבי תפילה קצרה וברכת הגשמים "שלא נתקנו בנוסח ברכות אלא דברי שבח והודאה בלבד". כיוון שברכות אלו אינן ברכות, אין חיוב לנסח אותן בנוסח של ברכה.

תלמידי רבינו יונה סוברים שהמתפלל ערבית לפני זמן קריאת שמע, חוזר אחר צאת הכוכבים ומברך ברכת "אהבת עולם" וקורא קריאת שמע. הם מקשים כיצד יכול לברך ברכה זו שאינה פותחת בברוך, ומסבירים שכיוון שבמקומה היא סמוכה לחברתה אין להקפיד על כך שהיא אינה פותחת בברוך כשאינה סמוכה לחברתה. לדעתם, זו הסיבה שגם תפילת הדרך אינה פותחת בברוך, שהרי היא מבוססת על ברכת "שומע תפילה" שאינה פותחת בברוך מפני שהיא סמוכה לחברתה. דברים אלו מסבירים את אי הפתיחה בברוך, אך לא את החסרון של "מלכות". נראה להסביר, כפי שאמרנו לעיל, שהזכרת מלכות אינה חלק מהגדרת הברכה אלא תקנת חכמים להזכיר את מלכות ה' בעולם, וכיוון שהתקנה מתקיימת

בברכה המקורית לא הקפידו חכמים שהתקנה אינה מתקיימת כשהברכה אינה במקומה הטבעי. אמנם למדנו בפרק רביעי [כט:] שהמהר"ם מרוטנברג [מובא בטור סי' קין] לא קיבל סברא זו, והוא חייב להצמיד את תפילת הדרך לברכה אחרת כנראה כדי שתפתח בברוך ויזכירו בה מלכות ה'.

סיכום

הגמ' עוסקת בשני סוגים של טעויות בברכה: א. משנה את נוסח הברכה. ב. מברך ברכה חלופית. בסוגיית שינוי נוסח הברכה עסקנו בפרק ראשון, וכאן עסקנו רק בחיוב להזכיר את שם ה' ומלכותו בעולם. לגבי טועה ומברך ברכה שונה, הכלל הוא שאם ברכתו מתייחסת למאכל שהוא אוכל, אינו צריך לחזור ולברך שנית, ואם ברכתו אינה מתייחסת למאכל שאוכל צריך לחזור ולברך שנית. ברכה כללית כוללת בתוכה גם את הברכות הפרטניות ולכן יוצאים בה ידי חובה. ברכת "בורא פרי הגפן" מתייחסת גם לענבים [שו"ע סי' רח סע' טו], לדעת המגן אברהם ברכת "בורא פרי העץ" מתייחסת גם לפרי שאינו נגמר ולפרי שאינו עיקר העץ, ולדעת החיי אדם ברכת "בורא מיני מזונות" מתייחסת לכל דבר חוץ ממים ומלח. תוס' סוברים שברכת "בורא פרי העץ" אינה מתייחסת ליינן, והרא"ה סובר שברכת "בורא פרי האדמה" אינה מתייחסת ללחם ולמיני מזונות.

הלכה

השו"ע [סי' רו סע' א] פוסק כרבי יוחנן, שברכת "שהכל" פוטרת בדיעבד אפילו פת ויין. השו"ע אינו מתייחס למחלוקת הראשונים אם ברכת "בורא פרי העץ" פוטרת יין בדיעבד. המשנה ברורה [סי' רח סק"ע] מתייחס למחלוקת זו ופוסק שספק ברכות להקל, ולכן בדיעבד יוצא ידי חובת ברכת היין בברכת "בורא פרי העץ". המשנה ברורה לא התייחס למברך "בורא פרי האדמה" על פת ועל מיני מזונות.

השו"ע [סי' רח סע' טו] פוסק שהמברך "בורא פרי הגפן" על ענבים יוצא ידי חובתו. הנשמת אדם [כלל נח סי' א] פוסק שהמברך "המוציא" על פת הבאה בכסנין יצא מספק, שהרי יש מחלוקת ראשונים בזיהוי פת הבאה בכסנין [נילוש במי פירות או ממולא במיני מתיקה או קרקר קשה שכוססים אותן]. אולי ניתן להוסיף שבכל מקרה יצא ידי חובתו, שהרי פת הבאה בכסנין מוגדרת כלחם, והמברך בדיעבד "המוציא" אינו טועה בברכתו⁴.

השו"ע [סי' ריד] פוסק כרבי יוחנן שברכה שאין בה שם ומלכות אינה ברכה. הוא פוסק שהאומר "מלך" ואינו אומר "העולם" לא יצא. המשנה ברורה [סק"ו, ובביאור הלכה ד"ה ואם] מביא את אבן העזר המסתפק בכך וכותב שאינו חוזר ומברך, והוא מכריע שאין לזוז מפסק השו"ע, אך אם אמר "המלך" בה"א יוצא ידי חובה אף שלא אמר "העולם".

⁴ אין להקשות: אם כך מדוע הגמ' [מא: לפי פירוש תוס' ד"ה אלא] אומרת שפת הבאה בכסנין טעונה ברכה לפנייה, והרי ברכת "המוציא" של הסעודה פוטרתה? שכיוון שתיקנו חכמים שלכתחילה מברכים "בורא מיני מזונות" ברכת "המוציא" אינה פוטרתה.